

'Skaknovelle'

af Philipp Stölzl

- et undervisningsmateriale

- Fag: Historie, tysk, samfundsfag, mediefag og psykologi
- Overordnede temaer: Nazisme, tortur, frihed, totalitarisme, symbolik, skakspillet som motiv, fra bog til film
- Niveau: Folkeskolens ældste klasser og gymnasiale uddannelser
 - Forfatter: Katrine Sommer Boysen

BASERET PÅ DEN INTERNATIONALE BESTSELLER AF STEFAN ZWEIG



OLIVER
MASUCCI

ALBRECHT
SCHUCH

BIRGIT
MINICHMAYR

SAMUEL
FINZI

SKAKNOVELLE

EN FILM AF
PHILIPP STÖLZL

STUDIOCANAL (DISTRIBUTÖR) WALKER + WORM FILM (PRODUKTION) WÜRTH FILM (PRODUKTION) BÜR FILM (PRODUKTION) FILM AID (DISTRIBUTÖR) BAYERISCHER RUNDFUNK (KOPRODUZENT) GÖFF FILM (PRODUKTION) SCHACHNOVELLE (AV) PHILIPP STÖLZL (AV) OLIVER MASUCCI (AV) ALBRECHT SCHUCH (AV) BIRGIT MINICHMAYR (AV) ANDREAS LUST (AV) SAMUEL FINZI (AV) ROFF KASSABAD (AV) ELGAR GRIGORIAN (AV) STEFAN ZWEIG (AV) THEATROSTUDIOS (AV) THOMAS W. KETONAST (AV) JAC. PRODUKTIONEN (AV) MATTHIAS WISSE (AV) KESSEL (AV) TILIA HAUSNER (AV) WOLFGANG BANIK (AV) ANJA SALLA (AV) GUNAR VOIST (AV) SIMONE BAR (AV) SVEN BÜDEL (AV) JAN PETZOLD (AV) INES LUDWIG (AV) FRANZEL (AV) MARTIN STEYER (AV) TRAXLER (AV) MICHAEL WORTMANN (AV) JAKOB BEHNHAUSSER (AV) FLORIAN KRÜSEL (AV) LAURIA GRÄSSL (AV) SEBASTIAN LUCKEL (AV) CARLOS GERSTENHALER (AV) TOBIAS SCHULZE (AV) KLAUS LÖNSCHINGER (AV) BERNHARD WATSCHELGER (AV) KALLE FRIEDL (AV) SANDRINE MATTES (AV) CAROL PUNZ (AV) CHRISTOPH STROBEL (AV) GANNY KRAUSZ (AV) PHILIPP WÜRTH (AV) TOBIAS WALKER (AV) PHILIPP STÖLZL (AV) FILMVERBUND (AV) BERLIN-BRANDENBURG (AV) FILMVERBUND (AV) DEUTSCHER FILM (AV) FILMSTANDORT AUSTRIA (AV) ÖSTERREICHISCHES FILMINTITUT (AV) FILMFONDS WIEN (AV) BAYERISCHER BALKENFONDS

WALKER WORM DOR FILM FFF Bayern medienboard Berlin-Brandenburg FRF Deutsche Filmförderbank FISA OFI ORF FILMSTANDORT WIEN ARD Degeto BR STUDIOCANAL ANGEL

Kort om undervisningsmaterialet

Hvad skal der til for, at et frit og åbent samfund overgiver sig til totalitarisme, overvågning og angiveri? Hvor dybt skal man grave under den civiliserede overflade, før mennesker forvandler sig til barbarer? Og hvor meget modstand kan et enkelt menneske mønstre mod en tilsyneladende uovervindelig overmagt?

Det er nogle af de store spørgsmål, som den østrigske forfatter Stefan Zweig tematiserer i sin berømte novelle/kortroman (teksten er på 121 sider) 'Skaknovelle', der udkom i 1941 (i dansk oversættelse i 1973). Den fortælling har den tyske instruktør Philipp Stölzl nu omsat til film, og resultatet er et værk, der forholder sig loyalt til Zweigs litterære forlæg samtidig med at det er udpræget filmisk.

Når man ser 'Skaknovelle' er det vanskeligt, hvis ikke umuligt ikke at forholde sig til at den er baseret på en bog af en berømt jødisk forfatter, der skrev den i eksil. Men i Stölzls aktuelle filmversion beviser temaerne fra Zweigs tekst deres almengyldige og tidløse relevans.

'Skaknovelle' er en film, som det er muligt at arbejde med i flere forskellige fag og fagkombinationer. Mest oplagt er naturligvis tysk og historie og ikke mindst de to fag i sammenspil, men også samfundsfag kan inddrages i forhold til at kigge på, hvordan filmens skildring af et nedslag i historien kan være relevant i dag. En kombination af tysk og mediefag (i gymnasiet) vil også være frugtbar ikke mindst ved at kigge på filmatiseringsspørgsmålet. Dele af Zweigs 'Skaknovelle' vil kunne inddrages som tekst, og eleverne ville kunne kigge på, hvordan Stölzl får omsat Zweigs ord til levende billeder. Endelig er det oplagt at arbejde med filmen i psykologiundervisningen og kigge på den stadig mere virkelighedsfjerne og deliriske udvikling Josef Bartok gennemgår.

Bag om filmen

Den østrigske forfatter Stefan Zweig blev født ind i en jødisk familie i Wien i 1881. Som ung studerede han filosofi og litteratur, og den jødiske tro spillede ingen særlig rolle i hverken hans opvækst eller hans studier. Men efter Hitlers magtovertagelse i Tyskland, der hurtigt smittede af på Østrig, måtte Zweig flygte til England i 1934. Her boede han først i London og siden i Bath, inden han rejste mod Amerika og Sydamerika, hvor han blev til sin død i 1942, hvor han sammen med sin hustru begik selvmord. Stefan Zweig var i 1920'erne og 1930'erne enormt populær, og han var den mest læste tysktalende forfatter efter Thomas Mann. Zweigs selvbiografiske erindringer 'Verden af i går', der var en lovprisning af den europæiske kultur og dannelse, som Zweig frygtede var blevet tabt med nazismen, blev udgivet efter hans død.

- Find informationer om Stefan Zweig og hans. Hvad kendetegner ham som forfatter og hans mest prominente udgivelser?
- Læs om hvordan Hitlers regime spredte sig i Europa, og hvordan det tvang blandt andet de mange jøder på flugt. Hvordan harmonerer det med skildringen af Wien i 'Skaknovelle'?
- Tal om, hvad der mon har motiveret Philipp Stölzl til at filmatisere 'Skaknovelle' i 2021. Hvad kan vi få ud af novellens budskaber i dag?
- Kig på filmplakaten. Hvilket indtryk af filmen får vi af at se på den?

Handlingsreferat

I Wien 1938 lever advokaten Josef Bartok det søde liv i den østrigske overklasse sammen med hustruen Anna. Hendes mantra er, at så længe Wien danser, så går verden ikke under. Men undergangen på verden, som de kender den, skal vise sig at være skræmmende nær. For døren står den nazistiske invasion klar til at besætte landet, og så forstummer al dans og musik.

Bartok selv er på deres sorte liste. På grund af sin position i samfundet har han adgang til bankkonti med enorme pengesummer, og nazisterne er klar til at gøre hvad som helst for at få adgang til formuen. Derfor tager de Bartok til fange og installerer ham på det berømte Hotel Metropol i Wien, der udgør rammerne for Gestapos nyetablerede hovedkvarter. Men nazisterne, der føres an af den sleske Franz-Josef Böhm, må se deres forventning om, at livsnyderen Bartok vil knække hurtigt under pres, gjort til skamme, for Bartok har ikke til sinds at lukke nazisterne ind i det østrigske skatkammer og nægter at udlevere koderne.

Böhm og hans kumpaner ser derfor ingen anden udvej end at placere Bartok i en af Gestapos isolationsfængselsceller, hvor han vil få ro til at reevaluere sin beslutning. Berøvet for alt er Bartok nu overladt til sit eget selskab, men på et sjældent besøg på Böhms kontor lykkes det ham at stjæle en bog, som han smugler med ind i cellen. Bartok er en stor læser – referencer til Homers antikke heltekvad 'Odysseen' går igen hele filmen igennem – så han får sig en gevaldig skuffelse, da det viser sig, at den bog, han har fået tiltusket sig, er en nærmest ordløs bog om skak, der side for side gennemgår trækkene i afgørende skakspil.



Hvad Bartok mener om spillet skak, har vi allerede fået at vide. Han har nemlig ikke det store tilovers for sporten, som han kalder ”tidsfordriv for prøjsiske generaler, der keder sig”. Men da skakspillet, som han aldrig selv har dyrket, bliver hans eneste forbindelse til den stadig mere fjerne omverden, kommer Bartok pludselig i spillets vold. Hele hans isolerede virkelighed bliver reduceret til et spørgsmål om træk og modtræk præcis, som bogen beskriver det. Hotelværelsets flisebelagte badeværelsesgulv kan omdannes til et skakbræt, han laver små sorte og hvide brikker af ler og skjuler dem på værelset, og uden madras kan skyggen fra gitret i sengens bund også gøre det ud for et spillebræt.

Men Gestapos overvågningsmekanismer lader ingen forbrydelse være uset, og da nazisterne opdager, at Bartok har bogen, falder der brænde ned. Deres modbydelige torturmetoder kender ingen grænser, og nu er det pludselig ikke kun bankkoderne, de presser Bartok for. Han straffes i lige så høj grad for at have forbrudt sig mod deres stramme reglement.

”Skaknovelle” udspiller sig i to tidlige spor. Filmens anden kronologi placerer sig år fremme i tiden, hvor Bartok – nu synligt mærket af sin isolationsfængslet og nazisternes tortur – befinder sig på et dampskib, der sejler fra Europa til Amerika. Bartok er alene, men den psykiske tortur har gjort ham ude af stand til at skelne virkelighed fra illusion, så da han pludselig ser sin elskede Anna, tror han, at hun er der sammen med ham, selvom hun bare er et foster fra hans stadig mere deliriske forestilling.



På skibet opdager Bartok at der aften efter aften foregår intense skakspil. Den analfabetiske verdensmester i skak befinder sig nemlig ombord på skibet mod friheden, og han bruger tiden på at vinde overskibets passagerer på stribe. Blandt dem, der stiller op til kamp, er en flamboyant rigmand, der opdager, at Bartok står i kulissen og mumler om hvilke træk, der vil være mest gunstige i spillet. For

selvom Bartok aldrig har spillet mod andre end sig selv, så har han erindret alle bogens opremsninger af skaktræk i en grad, så han smidigt kan anvende dem, når det kommer til stykket.

Mod slutningen af filmen begynder de to separate kronologier at nærme sig hinanden, og der krydsklippes mellem torturscener – hvor Bartok holdes under vand af Böhm – og elskovsscene. Hermed får Stölzl skabt en foruroligende sammenhæng mellem det allermest intime og nære og den brutale virkelighed, som Bartok befinder sig i. Da Bartok i filmens slutning befinder sig på et psykiatrisk hospital, hvor Anna atter er til stede og læser 'Odyseen' for ham, står det klart, at humanismen ikke kunne sejre over nazisternes mangel på menneskelighed.

- Det er vanskeligt at få et fuldt overblik over handlingen i 'Skaknovelle', fordi den har to parallelle tidsforløb. Prøv at lave en kronologisk oversigt over handlingen og peg på de mest afgørende begivenheder.
- Lav en personkarakteristik af Bartok. Hvordan udvikler han sig fysisk og mentalt i løbet af filmen?
- 'Skaknovelle' udspiller sig på meget få locations. Hotel metropol i Wien, hvor Bartok er isoleret, og skibet med kurs mod Amerika danner rammen for det meste af filmen. Det gør også, at 'Skaknovelle' får karakter af et kammerspil, der er kendetegnet ved meget intense, næsten klaustrofobiske handlinger, hvilket her bliver helt konkret, fordi Bartok jo ikke kan slippe væk fra nogen af stederne. Diskuter hvilket betydning de to locations har for filmens stemning.
- "Så længe Wien danser, går verden ikke under." Sådan lyder det to gange i filmen. Hvordan skal vi forstå den replik? Mener Stefan Zweig og måske også Stölzl, at verden gik under med Anden Verdenskrig?
- For at forstå hvorfor Bartok bliver fanget i udgangspunktet, må man forstå, hvordan nazisterne opererede med overvågning og angiveri. Ingen kunne føle sig sikker for Gestapo havde folk over alt; folk der alle var villige til at afsløre selv deres nærmeste familie og venner for ikke at have noget i klemme i forhold til overmagten. Undersøg Gestapos metoder og beskriv overvågnings- og angiversamfundet.
- Hvordan skildres nazisterne i filmen?
- Forsøg at perspektivere filmens skildring af en bestemt historisk periode til nutiden. Kan vi se eksempler på overvågningssamfund, totalitarisme og angiveri i dag også? Og set i det lys, hvordan kan vi så få ud af Stölzl' film, som vi ikke nødvendigvis kunne få ud af Zweigs novelle?
- Hvordan skal vi forstå de mange intertekstuelle henvisninger til 'Odyseen'? Er der sammenhæng mellem Bartok og Odysseus?

Fra bog til film

Når man arbejder med en film som 'Skaknovelle', er det umuligt ikke at forholde sig til, at den er baseret på en berømt novelle af en berømt forfatter. Dels må man forholde sig til Zweigs stemme i filmen, og dels må man kigge på, hvordan Stölzl har omsat det litterære forlæg til film. For det litterære sprog og filmsproget afviger jo fra hinanden på væsentlige punkter, så når man taler om filmatiseringer, så er det vigtigt at have blik for begge dele. Hvis novellen er for vanskeligt tilgængelig på tysk, findes den også i glimrende dansk oversættelse, og man kan i arbejdet med filmatiseringsaspektet sagtens udvælge passager i novellen og finde tilsvarende scener i filmen og dermed kigge på enkeltnedslag i stedet for på helheden. Peter Schepelern har med artiklen 'Fra bog til film'

https://filmcentralen.dk/files/teaching_material/attachments/Fra%20bog%20til%20film%20Peter%20Schepele.pdf) skrevet om danske filmatiseringer, men begreberne fra teksten kan sagtens anvendes i forbindelse med 'Skaknovelle'.

- Kig først på, hvordan 'Skaknovelle' bruger filmsproget. Hvad kendetegner den i forhold til klipning, kameraarbejde, scenografi, brugen af lyd (underlægningsmusik, reallyde, lydeffekter) og så videre.
- Se dernæst på, hvordan den litterære tekst får fremmanet de samme aspekter med andre virkemidler.
- Diskuter til slut, om Stölzl får skabt den samme atmosfære eller en anden end Zweig, og tal ikke mindst om, hvordan han gør det?



Skakspillet som metafor

Skakspillet står som en helt uomgængelig figur i 'Skaknovelle'. Det indtager titlen, det er konkret til stedet i hele filmen, det bliver Bartoks redningsplanke og hans sprog. Men det præger også filmen æstetisk (alt begynder at ligne et parti skak) og narrativt.

- Tag et skakspil med i klassen. Hvis der er nogle af eleverne, der spiller skak, er det oplagt at arrangere et spil, som de andre i klassen kan overvære. Tal undervejs om, hvad der foregår.

- Hvordan fungerer skakspillet som metafor for nazisternes strategier? Hvorfor er det så oplagt at bruge skak som billede på den måde, de hele tiden har næste modtræk klar?

Tortur

Isolationen af Bartok bliver et effektivt torturinstrument i 'Skaknovelle', og det samme gør de andre grusomheder, Böhm og nazisterne påtvinger ham. Torturen er både fysisk og psykisk, og begge dele sætter tydelige spor på Bartok. Det er selvfølgelig interessant at se på torturen i et historisk perspektiv, og det er også oplagt at tale om, hvordan tortur i forskellige regimer er blevet brugt som kontrol og afpresning.

Men i 'Skaknovelle' har torturelementer også en mere abstrakt effekt. Filmens perspektiv er plantet hos Bartok, så det er fra hans synsvinkel, vi ser begivenhederne. Men torturen gør ham gradvis vanvittig og dermed som fortællerinstans også utroværdig. Det ses eksempelvis, når han ser Anna, mens hun ikke er til stede.

- Diskuter hvad Bartoks forvrængede blik på virkeligheden gør ved vores oplevelse af filmens handling?